

en overtuigend, in veel detail, en met een helder zicht op de (soms beperkte) waarde van haar bronnen. Glashelder wordt waar gegevens ontbreken, hoe voorzichtig zaken geïnterpreteerd moeten worden, en wat de reikwijdte van bepaalde conclusies is. De analyses van deze bronnen hadden naar mijn idee meer onderbouwd mogen worden met een theoretisch fundament. Zo kritisch en analytisch als Van Bruaene is in het gebruik van (literair-)historische studies over het onderwerp dat zij bestudeert – in vrijwel elk hoofdstuk treft de lezer een interessante visie op een aspect van de historiografie –, zo stilzwijgend is zij over de wetenschappelijke discussie over de hantering van termen als ‘identiteit’, ‘identiteitsvorming’ en ‘netwerk’. Een duidelijke uitleg over het gebruik van het analyse-instrumentarium ontbreekt, en sommige termen (zoals sociabiliteit) duiken in een enkel hoofdstuk op, om dan weer uit het zicht te raken.

Uiteindelijk maakt dit haar conclusie minder sterk: omdat het proces van identiteitsvorming onder de zuidelijke rederijders in relatief vage termen beschreven wordt, is ook niet helemaal duidelijk geworden hoe het proces dat zich in Zuid-Nederland al in de vijftiende en zestiende eeuw afspeelde verbonden is met wat zich in de zeventiende eeuw in de Republiek manifesteerde. Hoorden de Noord-Nederlandse rederijders en hun publiek ook tot de invloedssferen van de zuidelijke rederijders? En hoe heeft hun netwerk zich dan verbonden met het Noorden? Het zijn vragen die in het kader van dit boek misschien niet te beantwoorden waren, maar die mogelijk wel van een overtuigendere hypothese te voorzien waren geweest als aan de theoretische afbakening van begrippen als netwerken en identiteit meer aandacht was besteed.

Dit alles neemt niet weg dat in *Om beters wille* verslag wordt gedaan van een fascinerend onderzoek, waarin nauwgezetheid, waardebeoordeling van de vondsten en vermogen tot abstractie op een voorbeeldige manier gedemonstreerd worden.

Els Stronks, Universiteit Utrecht (e.stronks@uu.nl)

Holenstein, A., Maissen, Th., Prak, M. (eds.), *The Republican Alternative. The Netherlands and Switzerland compared* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008, 360 blz., €34,50, ISBN 978 90 8964 005 5).

Vreemd dat dit boek niet eerder is verschenen. Dat schrijf ik niet omdat de conferentie, waarop de bijdragen in deze bundel zijn gebaseerd, al in 2004 plaatsvond, maar omdat het onderwerp zo uitermate voor de hand ligt. Binnen het vroegmoderne Europa bestonden allerlei territoriale soevereine eenheden met een vorst aan het hoofd. Zoniet de noordelijke Nederlanden en Zwitserland. Alle reden dus om deze twee uitzonderingen op de monarchale regel eens met elkaar te vergelijken.

André Holenstein, Thomas Maissen en Maarten Prak hebben daarom een aantal historici uit beide landen bijeengebracht. Sommigen richten zich op òf

Nederland òf Zwitserland, anderen kijken meer expliciet naar dwarsverbanden en in hoeverre het ene land model stond voor het andere. Om te beginnen met dat laatste: vrijwel nooit is Zwitserland een voorbeeld voor de Nederlandse Republiek geweest. Daarvoor was het land niet belangrijk genoeg. Alleen tijdens de formatieperiode van de Republiek, in de jaren tachtig van de zestiende eeuw, keken Nederlanders naar Zwitserland als voorbeeld van een federatie van soevereine staten, als voorbeeld van hoe het ook kon (zie bijdrage Martin van Gelderen). Daarna werden de Zwitserse kantons wel eens gebruikt als ideaal van een hardwerkende, agrarische natie waar men nog eerlijk met de handen werkte en waar het grote geld nog niet het arbeidsethos en de republikeinse waarden had verziekt (onder andere in de bijdrage van Ida Nijenhuis).

Omgekeerd lag dat anders: de politiek-militaire macht en de economische bloei van Nederland maakten dat Zwitsers langdurig in de Republiek geïnteresseerd waren. De hoge mate aan religieuze tolerantie en het open beleid voor immigranten werden door sommige Zwitsers gezien als belangrijke voorwaarde voor economische expansie. In de latere achttiende eeuw, toen het relatieve verval zich begon af te tekenen, gebruikten steeds meer Zwitsers Nederland juist als model hoe het niet moest, zoals Béla Kapossy laat zien. Toen zag men vooral de nadelen van te sterke internationale verwickelingen en beschouwde men het weren van vreemdelingen als middel om de republikeinse kracht van de kantons te versterken.

De nadruk op de eigen kantonale identiteit was in het algemeen veel sterker in Zwitserland. Dat hing samen met een strikte religieuze politiek. Francisca Loetz wijst wel op opvallende uitzonderingen waarbij katholieken en calvinisten van hetzelfde kerkgebouw gebruik moesten maken, maar de lokale autoriteiten reguleerden dat allemaal, inclusief voorschriften wanneer de (calvinistische) predikant het (katholieke) 'Ave Maria' moest aanheffen. Overtuigend betoogt Willem Frijhoff dat de Republiek in naam dan wel calvinistisch was, maar dat de praktijk toch vooral zeer tolerant ten opzichte van andersdenkenden was. Het religieuze beleid werd in de regel overgelaten aan de kerkelijke gezagsdragers, en (anders dan in Zwitserland) niet aan de politieke machthebbers. Deze verdraagzaamheid leidde onder meer tot de zeer curieuze onderneming om Zwitserse Wederdopers naar Nederland te 'exporteren', zoals te lezen is in de mooie bijdrage van Stefan Altorfer-Ong. Dit was niet de enige export: daarnaast stuurde men ook Zwitserse soldaten en Zwitsers geld naar de Republiek.

De meeste andere auteurs behandelen voornamelijk politiek-theoretische opvattingen in het republicanisme van tijdgenoten en hoe zij daar in woord en beeld vorm aan gaven. Nederlanders beriepen zich daarbij vaak op de Romeinse Republiek, Zwitsers zochten het dichterbij huis: een noord-Europese, middeleeuwse republikeinse traditie. Uiteraard waren er verschillen: Nederland kende sterkere centraliserende elementen als de stadhouder, de vergaderingen van de Staten-Generaal en het natuurlijke overwicht van Holland. Voorts stond de Republiek onder voortdurende militaire dreiging, wat onder meer leidde tot zware belastingen en een hoge staatsschuld. De militaire dreiging was vrijwel afwezig in Zwitserland, aangezien zowel

Frankrijk als de Habsburgers graag deze bufferzone tussen hun gebieden wilden behouden. Daarom hief men ook nauwelijks belastingen in de kantons, bestond er vrijwel geen staatschuld, terwijl de Landdag veel minder macht had en minder geïnstitutionaliseerd was dan de Staten-Generaal. Wel kende men er een actieve vorm van militaire dienst, die ook het republicanisme weer versterkte.

In deze bundel springt slechts één bijdrage er in negatieve zin uit: Daniel Schläppi's 'Debating the Republic: A Conference Report'. Dit laatste stuk zou eigenlijk de uitsmijter moeten vormen van het boek met duiding van de interessante overeenkomsten en verschillen. In plaats daarvan is het een slappe, nogal willekeurige opsomming van enkele punten die niet in dit boek aan de orde komen. Het is de vraag wie gediend is met vage opmerkingen als: 'a conscientious comparison ... might produce some exciting results' (326) en 'a further elaboration of the comparison...seems to suggest fruitful itineraries' (329). Het doet nogal afbreuk aan de academische status van de bundel als geheel.

Als laatste wil ik nog opmerken dat het kaartje van Zwitserland en enkele latere illustraties wel heel slecht zijn afgedrukt. Dat heb ik ook bij andere publicaties van Amsterdam University Press gezien: dat kunnen zij blijkbaar niet goed. Jammer. Terwijl elke bijdrage een eigen notenapparaat kent, heeft het boek aan het eind nog een handig bibliografisch overzicht, waarin alle bekende studies op het gebied van Nederlands-Zwitserse betrekkingen in de vroegmoderne tijd zijn opgenomen. Heel stimulerend voor mogelijk vervolgonderzoek. Een goed begin van de uitermate interessante vergelijking tussen deze twee republieken is alvast in dit boek te vinden.

Marjolein 't Hart, Universiteit van Amsterdam (M.C.tHart@uva.nl)

NIEUWSTE GESCHIEDENIS

Peeters, E., *De beloften van het lichaam. Een geschiedenis van de natuurlijke levenswijze in België, 1890-1940* (Dissertatie Leuven 2007, Amsterdam: Bert Bakker, 2008, 443 blz., €45,-, ISBN 978 90 351 3293 1).

In dit aan de Leuvense universiteit in 2007 verdedigde proefschrift beschrijft en analyseert Evert Peeters de ontwikkeling van het streven naar *Lebensreform* in België vanaf de jaren 1890 tot aan de Tweede Wereldoorlog. *Lebensreform*, zo leerde het Duitse voorbeeld, was *Selbstreform*. Door zich een 'natuurlijke levenswijze' eigen te maken zouden mensen hun steentje bijdragen aan de totstandkoming van een natuurlijke en humane samenleving waarin de kwalen van de moderniteit zouden zijn overwonnen.

Peeters stelt in zijn onderzoek drie stromingen centraal: de natuurgeneeskunde en het vegetarisme vanaf de jaren 1890 en het naturisme vanaf de jaren 1920. Deze stromingen beschouwt hij als de kerngroepen van de in België

aangetroffen uitingen van levenshervorming. Vanuit deze drie kerngroepen of ‘ankerpunten’ legt Peeters verbindingen naar verwante, meer ‘perifere’ stromingen zoals de geheelonthoudersbeweging vanaf rond 1900, de *Reformpädagogik*, het liberale en anarchistische feminisme van het fin de siècle, de vroege tuinwijkbeweging en de theosofie. Minder aandacht besteedt hij aan de homeopathie, wier aanhangers een vooral medisch-interne discussie voerden, en aan de anti-vivisectiebeweging en de Esperantobeweging die in België van geringe betekenis waren. Met dit al bestrijkt het onderzoek een respectabel scala aan wat bij Jan Romein doorging voor ‘kleine geloven’.

Anders dan Romein c.s. die de *Lebensreform* beschouwden als een ideologische vlucht van een stuurloze en gefrustreerde burgerij, hanteert recent onderzoek, naar Peeters aangeeft, een meer sociaal-historisch perspectief waarbij de *Lebensreform* niet als vlucht maar als ‘een geëngageerde bijdrage aan de moderne wereld’ wordt opgevat. Tot die laatste richting bekent ook Peeters zich, zij het dat hij, meer dan tot dusverre gebeurde, aandacht besteedt aan ‘de concrete manieren waarop leden van de burgerlijke middenklassen zich met behulp van de *Lebensreform* een plaats in de moderne wereld zochten’ (17). Hij richt zich in het bijzonder op wat hij noemt de ‘lichamelijke toe-eigening van een cultuurkritisch vertoog’ of, anders gezegd, de wijze waarop de cultuurkritiek ‘gestalte en betekenis kreeg in de lichamelijke ervaring’. Als belangrijke topoi signaleert hij in dit verband het denken over de ‘zieke stad’ en over fysieke en raciale degeneratie.

Van geen van de door Peeters bestudeerde stromingen waren seriële archivalische bronnenreeksen beschikbaar. Hij heeft evenwel zoveel mogelijk andere brontypes benut, zoals partiële verenigingsarchieven, privé-archieven, tijdschriften, gerechtelijke bronnen, dagbladen en voorts brochures, boeken en traktaten van levenshervormers zelf, waaronder veel zelfhulp literatuur. Het zal niet verbazen dat deze bronnen meer informatie prijsgeven over de leidende figuren dan over de gewone aanhang van de diverse stromingen.

Het boek is opgebouwd uit vier delen met in totaal tien hoofdstukken. De delen I en II gaan over de periode 1890-1914, de delen III en IV behandelen de periode 1914-1940. De Eerste Wereldoorlog vormt, zoals zal blijken, in tal van opzichten een cesuur. In de delen I (‘Een verloren paradijs’) en III (‘Lichamelijke oefeningen’) staan de lichamelijke praktijken van de kerngroepen centraal – aanvankelijk alleen ‘natuurgenezers’ en vegetariërs, later ook naturalisten – terwijl in de delen II (‘Expressieve politiek’) en IV (‘Lichamelijkheid en revolutie’) hun maatschappelijke opvattingen en strategieën alsook diverse ‘perifere’ stromingen aan bod komen.

Het is nauwelijks mogelijk in kort bestek recht te doen aan een in informatief en interpretatief opzicht dermate rijk boek als het onderhavige. Daarom een kleine greep uit dit alles, met daarbij enkele kanttekeningen. Hoewel weinig cijfers beschikbaar zijn, lijkt de aanhang van de diverse *Lebensreform* stromingen al met al tamelijk bescheiden te zijn gebleven. Peeters situeert het streven naar *Lebensreform* in de ‘nieuwe, stedelijke middenklassen’ – een tamelijk rekbaar begrip dat geen nadere afgrenzing maar wel een nadere invulling krijgt. De aanhang van de natuurgeneeswijze, die zich in België grotendeels manifesteerde in de vorm van de door de Beierse,